

Joxe Azurmendiren abertzaletasun kulturala

Haritz Azurmendi Arrue

Filosofian lizentziaduna eta Gizarte Zientzietan doktorea

Naziotasuna, herrigintza, hizkuntza, kultura. Joxe Azurmendiren obra zeharkatzen duten auzi garrantzitsuenetakoak dira izen horien atzean daudenak. Hasi gaztaroko testu polemikoetatik eta saiakera filosofiko mardulenetaraino, kontzeptu horiei buruzko gogoeta bere ia lan guztien atzean topa daiteke. Naziotasunari buruzko lanak aniztasunaren kudeaketarako tresna politiko edo prozesu sezesionisten ikerketa tekniko bihurtzen ari diren honetan, Azurmendik fenomeno konplexu baten irakurketa patxadatsua eskaintzen du, bere ertz eta hari-mutur guztiak lotuz.

Horixe da *Joxe Azurmendiren nazioa Nazionalismo Ikerketen argitan. Abertzaletasun kulturalaren defentsa Euskal Herri garaikidean* (H. Azurmendi 2019b) tesiaren atzean dagoen ikuspegia. Azurmendik naziotasunaren inguruan idatzi dituen ideiak bildu eta gizarte zientzietako teoria ezagunenekin, Nazionalismo Ikerketetan biltzen direnekin, konparatu ditut. Bere pentsamendua marko horren baitan kokatuz, Azurmendiren ekarpenek sortu ziren testuinguru hurbiletik harago ere zentzurik badutela ikusten da. Era berean, akademiako teoria desberdinak euskal testuingurutik kritikoki begiratzeko aukera ere ematen du Azurmendiren obrak. Nekez agortzen den emaria dakarte Azurmendiren

lanek, pixkanaka-pixkanaka iraganarekin eta etorkizunarekin, bertakoarekin eta nazioartekoarekin, harremanetan jarri beharrekoa.

Nazionalismo kultural zeri deitzen zaion

Nazioari buruzko gogoeta teorikoan, Nazionalismo Ikerketen diziplinaren arabera kokatzekotan, Azurmendi nazionalismo kulturalaren baitan koka daitekeela defendatzen da tesian. Horren esanahia argitzeko, beraz, nazionalismo kultural zeri deitzen zaion zehaztu beharko da. Aurretik esanda gera dadin, ordea, aurreratuko dut aipatuko diren teoriarari gehienak bigarren mailako erreferentzia direla Azurmendiren obran. Kontua ez da Azurmendiren nazioa ulertzeko modua nazionalismo kulturala zehazten dutenen eskutik datorrela, ezpada biek antzeko jarrera (nolabait esan) filosofikoak hartzen dituztela nazioaren inguruko hainbat gairi buruz.

John Hutchinsonek *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State* (Hutchinson 1987) argitaratu zuen, Irlandako kasua oinarri hartuta nazionalismo eredu jakin bat proposatuz. Ordura arteko ikerketa gehienek nazionalismoa estatu modernoan eraikitzeke mugimendu politiko-instituzional gisara aurkezten zuten, elementu kulturalak nazio-estatu horren eraikuntzarako material asmatuak edo manipulatuak zirela.¹ Hutchinsonek, nazionalismo 'politiko' hori ukatu gabe, nazionalismo kulturala bereizten du, nazio-estatua eraikitzeaz kanpoko helburu propioak dituzten kulturgileek irudikatua.

Handik hamarkada batera, Hutchinsonek berak nazionalismo kulturalaren ideia nagusiak eguneratu zituen artikulu batean (Hutchinson 1999). Lau gako nabarmendu zituen artikuluan: nazionalismo kulturala eta linguistikoa bereizi behar zirela, mugimendu komunitategilea zela, nazionalista kulturek «berritzaile moral» rola hartzen zutela eta mugimendua historian zehar errepikatzen zela. Guztiek ere ordura arte zeuden ikuspegiei zehaztapenak egiten zizkieten.

Nazionalismo kulturala eta linguistikoa garbiki bereizteko lana zergatik hartzen duen ulertzeko, Nazionalismo Ikerketen baitan kokatu behar dugu geure burua. Izan ere, Euskal Herritik begiratuta, are gehiago Azurmendiren hizkuntza ulertzeko modua hartzen badugu aintzat, bitxia gerta liteke eztabaida. Hutchinsonek adierazi nahi duena zera da: kulturalistak ez direla arduratzen soilik hizkuntzaz, hura objektu moduan hartuta; bere praktika sozial, kultural eta politikoak dituen komunitateaz arduratzen dira. Hizkuntzarekin hiztegi bat eta gramatika bat ulertzen dutenengandik bereizteko hartzen du Hutchinsonek distantzia nazionalismo linguistikotik. Eta, horrela, bueltan-bueltan, Azurmendiren *izpirituaren metaforara* hurbiltzen da.

Hain zuzen, kultura *praktikatzen* duen komunitateaz arduratzen baita Hutchinsonen ikuspegia, bereizi egiten ditu nazionalismo politiko-instituzionala, estatua eraikitzea helburu duena, eta nazionalismo kulturala. Bereizketa hori Nazionalismo Ikerketetan eragile kulturalak ulertzeko moduagatik dakar. Ohikoa da nazionalismoak dimentsio kultural bat baduela onartzea, baina baita ere mugimendu kulturalista horiek ulertzea mugimendu nazionalistaren estatu eraikuntza proiektuaren baitan edo haren menpe. Horren aurrean, nazionalismo kulturalak helburu beregaina duela aldarrikatuko du Hutchinsonek: komunitate historikoaren defentsa, birsortzea eta biziberritzea.

Helburu desberdinak izate horrek, ordea, ez ditu bata bestetik isolatzen. Hutchinsonek ohartzen du, praktikan, mugimendu nazionalistetan, bi formak nahasian ager daitezkeela: gerta liteke mugimendu nazionalista bakarrean biak aurkitzea, baita pertsona bera bietara lotzea ere. Baina, funtsean,

Nazioari buruzko gogoeta teorikoan, Nazionalismo Ikerketen diziplinaren arabera kokatzerakoan, Azurmendi nazionalismo kulturalaren baitan koka daiteke

bi joerek oinarrian «ideia-mundu» (*idea-world*) desberdinak dituztela defendatuko du. Batak batasun eta berdintasun nazionala estatuaren gerizpean bilatuko du, hark aitortutako hiritartasunaren bitartez guztiak aberri beraren kide eginez; besteak komunitatearen praktika kulturaletan bilatuko du kidetza, kulturaren birsortzean eta biziberritzean. Unean uneko egoerak bataren eta bestearen arteko elkarlana ahalbidetu badezake ere, Hutchinsonek mugimendu bakoitzaren autonomia azpimarratzen du.

Hirugarren gakoa kulturalistek komunitatean duten berritzaile moral (*moral innovator*) papera da. Modernizazio eta aldaketa garai sakonetan, komunitatea krisi egoeran narbitzen denean, nazionalismo kulturalera atxikitzen diren ekintzaileek komunitatearen kultura iraunarazi nahi dute etorkizunean. Hutchinsonek argi uzten du, ordea: beste zenbait ikerlarik (Kohn, Gellner, Hobsbawm) ulertu dutenaren kontra, bilatzen den pizkundea ez da folklore museo bat eraikitzea; kulturalistek elementu tradizionalak eraldatu, biziberritu eta modernizatu nahi dituzte. Tradizionalisten aurka, kulturalistek ez dute iraganeko Arkadia utopikora erretiratu nahi, baina modernisten aurrean defendatuko dute kulturaren modernizazioa komunitatearen baitatik abiatuz, erreferentzia propioak eraberrituz, egiten dela. Nazionalismo kulturalean, nazio bakoitzak modernizaziorako bere bidea urratu behar duela defendatuko da, beste kulturen esperientzietatik ikasiz bai, baina propioa bazter utzi gabe.

Tradizioaren eraberritze horren eragileak, politikariak baino, hizkuntzalariak, historialariak, kazetariak edo idazleak izan ohi dira. Instituzio kulturalak sortuz (aldizkariak, literatur taldeak, kultur elkarteak), iritsi zaizkien elementu kulturalen berrinterpretazioan saiatzen dira, tradizioaren hautaketa bat egiten dute etorkizunera begira eralda daitezkeen elementuak eta atzean utziko direnak bereiziz. Horregatik esaten du Hutchinsonek nazionalista kulturalak, tradizioaren zaindariak baino, kultura folklore ez bilakatzeko hura bizi eta eraberritu nahian diharduten letragileak direla, bakoitza

bere proiektuarekin. Horrela, kultura nazionala, naziokide guztiek partekatuko luketen sinbolo objektiboen sorta bat izan beharrean, naziotasunaren interpretazio desberdinak elkarrekin gatazkan zein elkar indartuz dabiltzan eremuaren itxura handiagoa hartuz joango da.²

Gaur-gaurkoz, nazionalismo kulturalaren ikerketak batez ere XIX. mendean zeharreko pizkundeetan oinarritu dira. Hutchinsonek berak irlandarren kasuari tiraka sortu zuen bere tresneria teorikoa, nahiz eta gerora beste zenbait esperientzia ere aintzat hartu izan dituen (SESBeko hainbat herri edo XIX. mendeko Grezia, kasu). Hutchinsonen lana jarraitu duen Joep Leerssen ikertzaileak ere XIX. mende luzea eta Erromantizismo garaiko nazionalismoa hartu ohi ditu batez ere aintzat bere azterketa konparatiboetarako.³ Ziurrenik, euskal irakurlearentzat ere nazionalismo kulturalaren adibide argiena Euskal Pizkundearen garaia izango da.

Dena dela, Hutchinsonek mugimenduari esleitzen dion ezaugarrietako bat da izaera errepikakorra izatea. Nazionalismo Ikerketetako teoria gehienek pizkunde literario-kultural horiek mugimendu nazionalistaren hasierako fase dira esango dute (Hroch 2000), iragankorra, eraiki nahi den nazioaren tradizioa osatzen dutenak. Behin irudi nazional hori osatutakoan, haren politizazioa etorriko litzateke, nazio kulturala nazio-estatua eraiki nahi duen mugimendu politikoak bere egin eta gainditzen duenean. Hain zuzen, izaera errepikakorra azpimarratzeak nazionalismoa faseka irudikatzearen okerra zuzendu nahi du.

Hutchinsonentzat, tradizio nazionalaren kritika eta eguneratzea aldi-aldi gertatzen da nazioetan, batez ere testuinguruak ordura arteko oinarriak zartatu eta ziurgabetasuna zabaltzen denean. Hau da, krisi egoeran komunitatearen 'gutasunari' buruzko kezka sortzea eta horiei kulturatik erantzuna bilatzea ohikoa da nazioetan. Printzipio horrek balio du XIX. mendeko modernizazio prozesuetarako, baina ez du komunitatearekiko kezka kulturala garai horretara lotzen. Hau da, ez du ukatzen bestelako krisi baten aurrean

(globalizazioak sortutakoan, adibidez) antzeko kezka sor daitezkeenik; eta, batez ere, halako kezka automatikoki erreakzionario, atzerakoi edo gainditutako irizten ez dituen nazioaren ulkerera bat ekartzen du.

Hasieran esan dugun bezala, nazionalismo kulturalaren kontzeptu horrek ordura arte Nazionalismo Ikerketetan nagusi zen paradigma modernistarekin hausten zuen.⁴ Egi-

Egile modernistentzat (Gellner, Hobsbawm, Kedourie), kulturak eta kulturalismoak bigarren mailako lekua zeukaten nazionalismoan. Kultura nazionala nazio-estatuak behar zuen barne uniformetasuna lortzeko tresnatzat hartzen zen

le modernistentzat (Gellner, Hobsbawm, Kedourie), kulturak eta kulturalismoak bigarren mailako lekua zeukaten nazionalismoan. Kultura nazionala nazio-estatuak behar zuen barne uniformetasuna lortzeko tresnatzat hartzen zen, administrazioaren eraginkortasunaren eta lan-merkatuaren beharrianak aginduta. Ikuspegi horretan, nazio bakoitzak zer kultura konkretu saritzen duen, zer hizkuntza lantzen duen, kontingentziak

dira; nahitaezkoa, eta modernismoan axola duena, nazio-estatuaren printzipioa formalki betetzea izango da: estatuaren lurralde osoan kultura partekatudun egitura politikoa osatzeko gai izatea.

Nazionalismo kulturalaren ekarpena hiritarraren eta nazio-estatuaren artean komunitate kulturala kokatzea da. Kultura ez da estatuaren interesetara azpiratutako tresna bat izango (haren eragina ukatu gabe), ezta hiritarraren ezaugarri pertsonal soil bat gehiago ere. Estatuarena ez den, baina hala ere pribatua ez den espazio baten gisan ikertzen da kultura, bere logika eta bilakaera propioak dituen. Bai Hutchinsonek eta bai Leerssenek mugimendu kulturalak ikuspegi «gubernamentalista» horren galbahetik ikertzearen akatsaz ohartzarazten dute (Leerssen 2006). Azterketa soziopolitikoek maiz

modernizazio prozesuak eta esparru publiko-instituzionaleko mugimenduak hartzen dituzte soilik aintzat, hizkuntza-zaletasuna edo kulturgintza horren menpe jarritz.

Nazionalismo kulturalaren azterketek nazioaz galdetzeko modua aldatu dela erakusten dute. Nazioa noiz, nola, zer prozesuri erantzunez sortu den galdetu beharrean, komunitatea nola birsortzen den ikustea bilatzen da: zer instituzio politiko eta kulturalen bitartez egiten den tradizioaren berrinterpretazioa, zer balio eta ikuspegi gailentzen diren, zein kanpoan utzi, zer diskurtso kontrajarri dauden...

Aldaketa horrek nazioaren eta kultura nazionalaren ikuspegi plural eta aldakorrarekin lan egitea ahalbidetzen du, eta, ondorioz, auzi berriak sortzen dira. Hain zuzen, Nazionalismo Ikerketetako eztabaida berri asko horri tiraka sortu dira. Naziotasuna ez badator nazio-estatuaren partaidetzatik, zerk zehazten du taldetasuna? Hale-k «etnizitatearen»⁵ zentzuaz egiten du gogoeta bere *Foundations of Ethnic Politics* liburuan (Hale 2008); Brubaker-ek, *Ethnicity Without Groups* lanarekin, «talde etnikoa» (eta «taldea» bera) zer objektu mota den galdetzen du (Brubaker 2004). Kultura objektu sinbolikoen zaku bat beharrean pluraltasunaren eta are gatazkaren espazioa bada, horren nondik norakoak aztertzen ditu, besteak beste, Nira Yuval-Davisek *Gender & Nation* azterketarekin (Yuval-Davis 1997). Billig-en lana izan da, berriz, nazionalismoa estatua eraikitzean amaitzen ez dela eta, estatuek komunitatea birsortzeko erabili ohi duten nazionalismo banala mahai gainean jartzea (Billig 1995).

Aipatutako ikuspegi horiek guztiak ez dira, noski, nazionalismo kulturalaren aterkipean sartzen, baina erakusten dute Hutchinsonen eta Leerssenen ikuspegiek badutela antzekorik diziplinan. Nazionalismo kulturalak naziotasuna den fenomeno sozial, kultural, politiko eta psikologiko konplexuaren baitako praktika jakin batzuk hartzen ditu aintzat. Eta jarraian erakutsiko den eran, Azurmendik bere obran aipatutako auzi nagusiak jorratu ostean aldeztu duenari gehien hurbiltzen zaion teoria eta praktika izendatzen du.

Nazioaren inguruko ideiak Azurmendiren obran

Azurmendiren lana gutxi-asko irakurrita daukanak ezinbestean hartuko zituen nazionalismo kulturalaren deskribapenean bere ideien oihartzunak. Hala ere, bere obran nekez aurki daitezke orain arte aipatu ditugun egileen aipuak. Esan daiteke Azurmendik eta Nazionalismo Ikerketetako zenbait autorek duten antzekotasuna ez datorrela batak bestekin izan dituzten ideia trukeetatik, ezpada euren ikerketen abiapuntuan hainbat auzi filosofiko partekatzetik. Izan ere, nazioaz galdetzean ez gara egitura politiko-administratibo bati buruz aritzen; nazioaz daukagun ulerkerak gizakiaren, komunitatearen, politikaren, bilakaera historikoaren... gaiak ziprztintzen ditu.

Nazionalismo teorietara ikuspegi horrekin gerturatutakoan, gauza bitxi bat ikusten da. Noski, Nazionalismo Ikerketetan inor ez da nazionalista eta ideologia nazionalista arbuiatu egiten da. Azalpen luzeak daude nazionalismoaren jatorri filosofikoei buruz. Modernitateko ideiek nazionalismoaren sorreran izan duten eragina erakusten dizute eta nazionalisten uste okerrak seinalatu; baina gero, euren teorietan, planteamendu moderno horiexek maiz baino maizago errepikatzen dituzte. Eta Azurmendik modernitatearen auzi filosofikoak erruz aztertu dituzenez, eztabaidarako tarte egokia irekitzen da bere lanetan.

Gizaberea

Azurmendik gizakia abere hiztun kooperatzailea dela esango du, eta horrekin subjektu razional ilustratuaren parez pare jartzen da. Nazionalismoaren teorietan, ordea, ikuspegi horrek bere pisua du oraindik ere (Máiz 2010). Emmanuel-Joseph Sieyès-en *Zer da Hirugarren Estatua?* testuan, nazioa zer den azalpena hauxe da gutxi gorabehera: banakoek, euren pasioak, partikularitasunak eta izaera produktiboari ez dagozkion elementuak baztertuta, euren interes partekatua defendatzeko elkarte sortzen dute, arrazoimenaren arabera.

Ikuspegi horretan, beraz, nazioa edo komunitatea banakoaren ondorio da, eta arrazoimenaren ikuspegi mekanizista batetik eratorritzen da.

Sieyès eta Frantziar Iraultza aipatu izana ez da kasualitatea. Nazionalismo Ikerketetako paradigma zabalduena da oraindik ere hastapenetako nazionalismoa, Iraultza garaitik XIX. mende erdi aldera doana, gizartearen razionalizazio prozesuarekin (komunitate txiki sakabanatuetatik nazio-estatu bateratuetara) berdintzea eta hori positibo jotzea. Gellner aitortuki lotzen zaio tradizio razionalistari 1983an (Gellner 1983), bere garaiaren paradigma oraindik ilustrazioak jarritakoa dela postulaturik.⁶ Hobsbawmentzat, berriz, na-

zionalismo integratzailetik chauvinistarako jauzia 1870eko hamarkadak markatzen du, printzipio razional integratzaileen ordeztan etniko edo arrazistak hartzean eta masak pasioen arabera mobilizatzean (Hobsbawm 1992). Gerora, gaur egunera arte, interes-kalkuluen arabera nazionalismoaren azterketak ere behin baino gehiagotan agertu izanak erakusten du, postmodernitateak postmodernitate, banako razional eta autonomoaren paradigmatik indartsu jarraitzen duela.

Azurmendik bere lanaren hasiera-hasieratik egin dio kritika gizakiaren ulerkera horri; horixe da bere hastapenetako liburuetan gizakiaren aberetasuna azpimarratzearen zentzua: «Gizona izaki inteligentea da. Baina gizonaren inteligentzia ere filogenesi baten arabera da. Ez da Kantekin hitz eginenez, purua, kondizionatu gabekoa, inteligentzia huts-hutsa» (J. Azurmendi 1991: 92). Gizakia ez da animalia bat *eta* arrazoimena; bere aberetasunetik datorkio den guztia.⁷ Beste era batera esanda, arrazoimena ez da animalia izatearen ukazioa,

Gizakia ez da animalia bat *eta* arrazoimena; bere aberetasunetik datorkio den guztia. Beste era batera esanda, arrazoimena ez da animalia izatearen ukazioa, horren ondorioa baizik

horren ondorioa baizik, sentimenduak, moraltasuna eta beste giza tasunekin batera. Gaiari heltzen dion liburuetan eten-gabe azpimarratzen du Azurmendik gizakiak, abere izateagatik, konstituzio bat duela, baina konstituzio hori irekia dela. Etengabe aipatzen ditu naturaz dauzkan disposizioak batetik eta bere naturak etorkizunari begira uzten dion irekitasuna bestetik.

Gizaberearen ezaugarri oinarrizkoetako bat taldekoi izatea da. Elkarte batzuk interesen arabera direla ukatu gabe ere, Azurmendik gizakia abere komunitarioa *berez* dela defendatzen du, naturalki jaiotzen dela gizakia komunitatean eta hura gabe ezaindu egiten dela (J. Azurmendi 1991: 97). Horrekin batera azpimarratzen du gizakiak elkarlaguntzarako duen joera ere: «Aberezko bilakaerak berak bihurtu zuen gizaberea elkarkoi, altruista, kooperatibo, homo sapiens izateratu baino askoz lehenagotik, eta eboluzionatu ahala geroz eta gehiago» (J. Azurmendi 2016: 104-105). Gizaberearen kooperazioa eta taldekoi izaera ez lirateke, beraz, arrazoi-menaren produktu, hura baino lehenagoko baizik.

Norbaitek galde lezake ez ote garen urrutitxo etorri nazioa eta Azurmendik aipatzen duen berezko talde hori lotuz. Nazioa nazio-estatuarekin berdindu eta XIX. mendeko terminotan definitzen duenarentzat hala izango da, ezbairik gabe. Baina orduan gauza arraroak gertatuko dira. Hasiko da bat etnizitatearen jatorriaz eta zentzuaz gogoetatzen duen Hale irakurtzen eta topatuko du bere ustez *etnizitatea*, mundua komunitate etnikoen arabera sailkatzeko joera hori, gizakiaren berezkoa dela, bereziki erabilgarria suertatzen zaiona mundu soziala den itsaso aldakor eta potentzialki infinitua nabigatzeko (Hale 2008: 33). Gero ohartuko da Halek etnizitatea munduaren aurreko ziurgabetasuna apaltzeko tresna gisa hartze hori eboluzioaren teoria batekin bateragarri aurkezten duela (Hale 2008: 51), Azurmendiren «aberezko bilakaeraren» zentzuan. Eta jada seko harrituko da kategorizazio etnikoa deitzen duen horretan hizkuntza bera hitz egiteak «garrantzi intrintsekoa» duela ikusten duenean (Hale 2008: 37). Azurmendiren

eta Haleren gogoetak erabat desberdinak direla jakinik ere, ez da kasualitatea bien artean dauden antzekotasunak egotea. Orduan pentsatu beharko da beharbada Azurmendiren nazio natural hori ez dela modernismoko egitura soziopolitiko bat, hobeto ulertuko dela gizaberearen gogoetatik abiatuz gero.

Gizaberea komunitario eta kooperatibo izatearen ifrentzua da hiztun izatea. Berriro ere, berez da hiztun gizakia, eta horrek nahitaez eskatzen du hiztun komunitatean partaidetza. Azpimarra etengabea dago hiztun izate hori ez dela gaitasun abstraktu bat, ezpada hizkuntza konkretu baten harreman eta erreferentzia sisteman sartzea (eta horren bitartez munduko hizkuntza guztietara). Hiztegi ez, esanahien mundu batera, elkarrizketen segida batera sartzen da hiztuna. Hizkuntzak ematen duen erreferentzia mundu hori azaltzeko adibide polit bat ere ematen du Azurmendik:

Euskarazko nobela batek izenburua «Berriro igo nauzu» baldin badu, euskarazko irakurlearentzat Lizardiren oihartzun ilun bat entzunabartzen da hor. Titulu horren gaztelaniara itzultzeak berez ez du neke handirik; baina gaztelaniaz Lizardi ez da entzungo, alegia, ezingo da entzun. Berdin da, euskaraz ere den-denek ez dutela igarriko; baina egon hor dago. Ezein hiztun ez da hizkuntza osoaren jabe. Hala ere, posibilitate hori Lizardiri antzematekoa, euskaran badago eskainita; gaztelanian, ez (J. Azurmendi 2007a: 323).

Hizkuntzaren ulerkera horrekin nahitaez etortzen da nazionalismo kulturalaz aritzean egin dugun oharra. Hizkuntza aipatzean ez gara arau gramatikalen multzo batez ari, kultura oso batez baizik. Hain zuzen, Azurmendik berak, salbuespenak salbuespen, hiztun eta kultur komunitatea berdinduta aurkezten ditu.

Kultura

Teknikaren meditazioa liburuan badago pasarte bat Azurmendik, Félix Duqueren aipuari jarraika, gogoeta interesgarria mahaigaineratzen duena. Teknologia produktuetan (Harrri Aroko harrizko tresna primitiboak, adibidez) zentratuz

ulertzeko joeraren aurrean, Duquek dio benetako iraultza teknologikoa produktuok sortzeko beharrezko jakintzen garapenean, antolakuntza sozialean eta prozesu sortzaile hori abiarazi duten beharrizanetan bilatu behar dela. Produktuaren atzean dagoen jakintza, adimen sozialak bildu eta antolatu duen esperientzien informazioa bilatzea da gakoak. Azurmendiren ondorioa: «Honela teknika gizakiarekin, gizartearekin berdintzen zaigu, hots, kulturarekin» (J. Azurmendi 1998: 88). Kulturari biltzen dira komunitateak pilatu dituen irakaspen, esperientzia eta bizipenak, objektu kulturalen forman gorpuztuta eta kideentzako erreferentzia-puntu gisa balio dute. Erreferentzien mundu sinboliko horretarako giltza hizkuntzak ematen du Azurmendirentzat. Komunitatearen bizieran pilatutako esperientziak eta jakintzak hizkuntza konkretuetan gordetzen dira, horiek sortzen duten espazio sinbolikoan. Banakoak hizkuntzan iristen dira erreferentzia sinboliko horiek partekatzerara eta birsortzerara.

Hizkuntzak ematen duen munduaz, kultura nazionalaz eta abarrez hitz egiteak polemikak piztu ohi ditu nazioaz jar-

duterakoan. Hutchinsonek berak aurre egin behar izan dio bere komunitate kulturalaren ikuspegiak ontologia «herderrarra» mantentzen duen akusazioari.⁸ Arazoa da teoriarik askok termino esentzialean soilik bururatu dezaketela kultura nazionala. Kultura nazionalaz entzun eta sinbolo nazionala ulertzen dutenez, automatikoki, naziokide guztiek euren baitan eramango luketen zerbaiten bila abiatzen dira. Eta halakorik ez dagoe-

Hizkuntzak ematen duen munduaz, kultura nazionalaz eta abarrez hitz egiteak polemikak piztu ohi ditu nazioaz jarduterakoan. Arazoa da teoriarik askok termino esentzialean soilik bururatu dezaketela kultura nazionala

nez, ondorio posible bakarra kultura nazionalik existitzen ez dela izango da. Esentzialismoari ihes egin nahi, baina taldea,

kultura, izpiritua ulertzeko bestelako ontologiarik gabe, reifikazioaren sorgin gurpilean katigatzen dira.

Azurmendik, ordea, izpirituaz edo kulturaz diharduenean hasiera-hasieratik ukatzen du halakorik. Kultura Azurmendirentzat ez da objektu kulturalen sorta soil bat (txapela, dantza batzuk, kantuak...), komunitatearen praktika bat baizik, objektu horiek sortu, berrinterpretatu eta eraberritzen dituenak. Praktika horien bitartez sortzen da kidesasuna, harreman eta erlazio sare konplexua eratuz. Kontua ez da, beraz, hizkuntzak bere hiztunak talde itxi batean itxituratzeko dituela, bere baitan isolatu. Kontua da hizkuntzak hiztun komunitatearen esperientzien oihartzunak eskaintzen dituela ('biolentziak' edo 'nazionalismoak' ez du gogora gauza bera ekartzen Euskal Herrian eta Alemanian). Hizkuntzan eskainita dauden erreferentzia kultural horiek landuz, eztabaidatuz, baztertuz eta berriak emanez diharduen praxi kolektiboan sortzen da komunitate kulturala.⁹

Azurmendiren kulturari edo izpirituari estatiko, esentzialista edo dena delako iriztea absurdoa da. Lehenik eta behin, bere bizitza osoan hura eraberritzen, gaurkotzen, kanpoko eraginekin aberasten jardun duelako literaturan nahiz filosofian. Bigarren, bere obraren zati handi batek kulturen bilakaera, pluraltasuna eta dinamismoa ulertzeko gogoeta duelako oinarri. Gaztaroan kultura sobietarra aztertu bazuen, herri-kultura sortzeko ideien bila aztertu zuen. Orixeren alde eta kontra idatzitakoa ia-ia Hutchinsononen teoriaren azalpen enpirikoa da. Herder, Humboldt, Goethe eta abarrak hainbesteko tentuz irakurri baditu, kultura alemanaren bilakae-ratik irakaspenak ateratzeko izan da.

Eraberritze kultural horren prozesua plurala izan ohi dela, maiz gatazkatsua eta helburu desberdineko jendea zein taldeak daudela jokoan erakusten du Azurmendik. Mila modutako literaturgileek, artistek, intelektualek... hartzen dutela parte esango du, hedabideek duten garrantzia aitortuko,¹⁰ jendearen eguneroko jardunak duen eragina nabarmenduko, dauden interesak eta botere-harremanak ere ukatu gabe.

Finean, kultur komunitatea mila modutako elkarreraginek osatutako harreman sare bizia da Azurmendiren ikuspegian. Baina pluraltasun horrek, erreferentziak irakurtzeko modu desberdin horiek, ez dakarte komunitatearen ahuldaderik; kontrara, zenbat eta harreman, eztabaida, birsortze gehiago, orduan eta biziago nabari da. Kultura bat hiltzeko bidean sartu, hura objektu soiletara erreduzitu eta museotarako geratzen denean sartzen dela jakitun da Azurmendi.

Izpirituaren filosofia kulturgileen, erreferentzia kulturalen zein proiektu desberdinen harreman-sare konplexua bata-sunean ulertzeko modu bat da. Esplizituki esaten du Azurmendik izpiritua metafora bat dela, baina horregatik ez dio kentzen baliorik. Izpiritua ez da substantzia bat, beraz, eta ez luke esentzialismoaren erbirik harrotu behar. Komunitatean dagoen indar sortzailea adierazten du (ez da alferrik *Geist* alemana 'izpiritu'-z gain 'gogo'-rekin itzultzen), kulturaren aje eta indarrekin bere burua birsortzeko duen gaitasuna.

Adibidetakarako, Azurmendiren izpiritua gehiago gerturatzen da Rogers Brubaker soziologoaren ikuspegira. Brubakerrek etnizitatea eta taldetasuna ulertzeko taldea substantzialki ulertu beharrik ez dagoela proposatzen du (Brubaker 2004). Kasu horretan, taldea ez litzateke objektu itxi eta bukatu bat izango, trinkoagoa edo laxoagoa den harreman sare dinamiko bat baizik. Brubakerrentzat taldetasuna izan ez *da*; aldiz, *gertatu* egiten da. Egin liteke zubirik ikuspegi horren eta izpiritua *ergon* ez, *energeia* dela dioenaren artean. Are gehiago, Brubakerrentzat taldetasunak fase trinkoago edo sareagoak dituen eran, Azurmendik esan lezake izpiritu/gogo biziagoa edo ahulagoa ageri dela. Ziurrenik, eztabaida akademikoan jarduterakoan, honezkero zehaztapen eta desenkusa gehiegi eskatuko litzuzke izpirituaren filosofiarekin kultur soziologia egin nahiak; baina, Azurmendiren kulturaren filosofiarekin, oraindik posible da komunitate kulturala subjektu beregaina balitz bezala ulertzea, bere logika propioarekin, interes eta prozesu politiko edo ekonomikoek zeharkatuta bai, baina horietara azpiratu gabe.

Historia

Komunitate edo nazio kulturalak subjektu historikotzat har daitezkeen, horixe da Nazionalismo Ikerketetan egon izan den beste auzi bat. Hutchinsonek, nazionalismoa estatu moderno eraiki nahi duen mugimendu politikoa soilik ez dela aldarrikatzean, eztabaida horrixek ekiten dio (eta hortik etortzen zaio herdertar izatearen akusazioa). Eztabaida termino horietan planteatzeak pista bat eman dezake Azurmendik hartzen duen jarreraz.

Etniak edo kulturak historian egon badaudela Gellnerrek eta Hobsbawmek ere aitortzen dute. Gellnerrek, bereziki, etniak komunitate txikiak zirela deskribatzen du, *laster-eler* edo kode mugatuko hizkuntzak, bata bestetik isolatuak neurri handi batean. Modernitatearen eskakizunek kultura estandarizatuago bat galdegiten baitzuten, kode mugatu horren gainean estatuak goi kultura bat inposatzen du bere lurralde osoan, diferentziak ezabatuz eta naziokide guztiak euren txoko hizkuntzatik nazioarenera aldaraziz. Arta berezia jartzen dute seinalatzen Gellnerrek eta Hobsbawmek modernitate aurreko etnia horien eta modernitateko nazioen arteko zubiak nazionalisten asmakuntza ideologikoak direla, tradizioaren manipulazioak.

Modernismoaren baitan dagoen historiaren filosofiak hemen emango dioguna baino arreta handiagoa merezi du (H. Azurmendi 2019a). Historiaren filosofia modernoaren bi ideia nagusiak ateratzen dira argitara modernismoan: historiaren subjektuaren auzia eta historiaren bilakaerarena.

Lehenengoari heltzeko, modernismoak nazioa eta nazionalismoa ulertzeko duen eragatik, euren ikerketetako subjektu historiko bakarra nazio-estatua bilakatzen da. Modernitateko oinarrien (kapitalismoa, industrialismoa) eskakizuna mundua

Modernismoak nazioa eta nazionalismoa ulertzeko duen eragatik, euren ikerketetako subjektu historiko bakarra nazio-estatua bilakatzen da

nazio-estatutan antolatzea dela izango da tesia. Ondorioz, naziotasunari lotzen zaizkion elementu guztiak subjektu horren arabera daude ebatziak. Hizkuntza erregionala nazio-estatuen zentrotik kanpo dagoena izendatzen da. Nazionalismo aurrerakoa eta integratzailea populazio handiak nazio-estatu uniformeetan antolatzea izango da, inperio handi heterogeneoak edo printzerri txikiak ezabatuz. Nazionalismo erreakzionarioa, hortaz, eraikitako nazio-estatuen aurka bideratutako separatismo edo inperialismo etnizistak izango dira.

Azurmendik modernitatean subjektu razional bakarra estatutu moderno hartzea nondik datorren ederki dauka identifikatua, Hegelen pentsamenduaz diharduela:

Historiaren filosofoarentzat, kaos iraultzaile/napoleondarra azkenik gainditzen duen ordena berri hori, iragan historia guztiaren gailur eta etorkizunaren egitamu politiko legez ageri da. Mundu zaharra suntsitu eta berria definitiboki hasi, Valmy-ko gudan ez baina hemen egin da (ez ahaztu 1789-1815 artean Europa osoa gerran egon dela). Ordena berriko Estatu horretan iragan guztiaren helburu eta zentzua kunplitzen da: arrazoimena bere buruaren jabe azkenean (J. Azurmendi 2007b: 136).

Gutxienez bitxia da autore modernistek nazio-estatuari eta Hegelek estatu berri horri aitortzen dioten lehentasun ia absolutuaren antzekotasuna. Azurmendik ikuspegi horri kontrajartzen dio Herderrena, Herderrekin batera Humboldtena edo Cassirerrena ere badena, neurri batean; historia boterearen eraikuntzatik beharrean herri-kulturen bilakaeratik irakurtzeko proposamena da.

Lotuta dator seinalatu dugun bigarren auzia ere. Modernitate aurreko etnia txiki horien endekapena, estatuan gerizatu ez diren kulturen deuseztatzea gertakari historiko bat dela Azurmendik badaki. Ezin onartuzkoa kulturen desagertze hori historiaren joanaren berezko prozesua dela iruditzen zaio. Gellnerrek berak, ordea, hala argudiatzen du: modernitateak dituen eskakizunek ekarritako *beharrizan objektiboa* da nazio-estatuen eraikuntza, eta horrek nahitaez dakar kultura batzuen galera. Modernitatearen beharrizanetara

egokitzen ez diren kulturak (eta kultura gehiegi daude erai-ki daitezkeen estatuetarako) kondenatuta leudeke artifizialki irautera folkloristen eskutan edo zuzenean desagertzera.

Historiaren filosofia objektibistaren kritikoa da, ordea, Azurmendi aurrerabidearen eskemarekin irakurtzeko auzia (*Historia, arraza, nazioa* liburua osorik da horren adibide). Onenean onartuko du XIX. mendetik aurrerako joera nazio-estatu handien eraikuntza izan dela eta, ezinbestean, horrek estatuon baitako herri txikiak zein euren kulturak arrakalatu zituela. Horretan modernitateko ikuspegi filosofiko, ekonomiko eta politikoez pisu nabarmena izan zutela ere jaso du Azurmendik. Egiten ez duena zera da, historiari berezko norabide bat egotzi eta modernitatearen hastapenetan bertan joera horrek izan zituen erresistentzietan (Herder, Humboldt, errebolta...) erreakzionario edo hutsal iritzi. Historiaren gogoetatik arau objektibo ustez neutralak on-dorioztatzea da Azurmendik onartzen ez duen historiaren filosofia egiteko modua. Horregatik errebindikatzen du nazio kulturalaren subjektutza.

Azurmendiren abertzaletasun kulturala

Bere gizaberearen ideiarekin, kulturaren filosofiarekin, estatu modernoaren eta historiaren filosofia modernoaren ikuspegi kritikoarekin, Azurmendik nazioari buruzko gogoeta teoriko eta jardun praktiko bat garatzen ditu. Hori ere bere neurrian hartu behar da, ordea, bere obran nazioaren teoria sistematiko koherente baten bila ez hasteko. Unean uneko eztabaidei erantzunez eta, batez ere, indarrean zeuden topikoak deseraikiz osatu du bere nazioaren ulerkera. Hala ere, badago nahikoa antzekotasun Azurmendirena nazionalismo kulturalaren aldaera bat dela baieztatzeko. Era berean, Hutchinsonen edo Leerssenen teorizazioetatik ez, aipatu ditudan filosofiako eztabaidetatik garatzen du bere jarrera. Nazionalismo kulturalarekin lotura duela, baina Euskal Herriko testuinguruan garatutako elaborazio propioa dela, bi

Azurmendik
gaztaro goiztiarretik
bere-beretzat hartu duen
eginbeharra hizkuntza
eta kultur erreferentziak
modernizatu, landu
eta birsortzea izan
da. Hautsitako
komunitatearen
berregintza hor jokatzen
dela azpimarratuko du

zentzuak gordetzen dituelako deitu diot abertzaletasun kultural Azurmendiren jarrerari.

Azurmendik Euskal Herria, euskarazko kultur komunitatea krisian ikusten dituela bere obra guztian nabarmentzen da. Egoera hori iraultzeko esparru bat baino gehiagotan aritu beharra dagoenik ez du ukatzen, eta jardun politikoari, estatugileari, bere balioa eman eta premia aitortzen dio. Baina gaztaro goiztiarretik bere-beretzat hartu duen eginbeharra hizkuntza eta kultur erreferen-

tziak modernizatu, landu eta birsortzea izan da. Hautsitako komunitatearen berregintza hor jokatzen dela azpimarratuko du.

Adibide argia ‘Zergatik eta zertarako euskaldun?’ polemikak jartzen du.¹¹ Hor, Azurmendi ez da euskaraz egin behar den edo ez planteatzen; euskaraz egiteari esleitzen zaion zentzua ari da auzikatzen. Esaten ari da ordura arteko «euskaraz, euskaldun jaio naizelako» hark ez duela balio mundu garaikidean, eta ekiteari, praktika komunitarioari, zentraltasuna aitortu behar zaiola. 1967ko zalantzetatik hautu bat eta bizi osorako proiektu bat eratortzen du.

Batek *Espainolak eta euskaldunak*-en azken orria har dezake ia literalki abertzaletasun kulturalarekin topo egiteko:

Horixe da gure kulturgintza: herrigintza, naziogintza. Komunitate baten berregintza. Itzuli beharra daukagu atzera, izandu gabe geratu ginen Ernazimentu hartara: Euskararen Ernazimentura baino gehiago, Ernazimentu euskarazko batera. Geure buruaren aurkikuntzara eta libertatera (J. Azurmendi 1992b: 580-581).

Eta oraindik zalantzarik balego, bere nazioari buruzko azken liburuan honakoa irakur dezake:

Zilegi bekit agora horren [Udako Ikastaroaren] zeregin bat ardu-razkoa enfatizatzea, bai Jakinen eta bai UEUren sorrerako motibo nagusietakoa izan baitzen. Gure asmo politikoen jomuga burujabetasuna bada, hori ez da berehalako batean lortuko, eta bitartean egunotan jorratuko dituzuenon gisako arazoak pentsatu eta birpentsatu beharko dira. Horretarako landu beharra dago geure-geure pentsamendua, geure pentsaera (ez «pentsamendu bakarra»). Iragan intelektual pobretik gatoz. Txikiak gara eta beti txikiak izango gara. Orduan, Madril eta Parisen sukurtsal politikoak izan gura ez badugu, ezin gara sukurtsalista mentalak izan. Gure arazoak geuk geure erara gogoetatu ahal izateko, alabaina, independentzia intelektuala lortuz joatea dugu lehenengo. Estreina geuk geure buruan sinesteko. Jakiteko badaukagula geure pentsamendu bat, eta hori ez dela Barandiaranen elezaharretan eta Mariren mitoan hasi eta bukatzen. Eta gero, askatasuna beti kontzientziaren askapenetik hasten delako. Kontzientziaren askapena, berriz, ikasiz eta ikasiz burutzen da. Mundua geure esperientziaren begiekin ikusten ikasiz, eta arazoak geure buruekin pentsatuz, ez nondibait inposatu zitzaizkigun eskemekin eta doktrinekin. Ikasten duguna, geure herriarentzat ikasi beharko dugu (ez akademiarentzat soilik); pentsatzen duguna, geure jendearentzat pentsatu, ez itzulpenarentzat. Ez pentsatu esportaziorako edo idazten dugula. Ez gara irla bat eta ez dugu izan nahi. Ezin dugu orga-barrikadako defentsa posturan jarraitu, «laager» mentalitatean kiribilduta («Wagenburg»), arbaso karlisten eran. Baina Madril edo Parisko maisuen lezio eta kritikoen onespenetik zintzilik ere ezin gara bizi, biziko bagara. Geure-geure mundu bat behar dugu geu izateko (J. Azurmendi 2017: 105-106).

Ez dago askoz gehiago erantsi beharrik. Nahiko argi dago Azurmendiren abertzaletasun kulturalaren zentzua. Horrekin bide bat irekitzen da naziotasunak Euskal Herri garaikidean izan duen esanahi poliedrikoaren aurpegi bat gehixeago eza-gutzeko. Horrela, agian, pixkanaka, iritsiko gara ulertzea hizkuntza Azurmendirentzat ez dela sinbolo bat aurretiazko nazioarena edo; naziokideek partekatzen duten erreferentzia sistemen eta harremanen espazioa baizik, subjektu bat bere baitan, eragilea bere baitan. 🌿

Oharrak

1. Esate baterako, ikuspegi horretan hizkuntzaren estandarizazioa azaltzeko bide ohikoena estatuaren zereginetarako (administrazioa hedatu, barne merkatua bateratu, irakaskuntza uniformatu) baliagarri izango den komunikazio tresna bat sortu beharra azpimarratzea da. Tresna hori sortzeko erabaki arbitrarioak eta uneko eliteen interesek agindutakoak hartuko lirateke, nahiz eta nazionalistek mitologia propioa eraiki.
2. Hutchinson, urteen poderioz, naziotasunaren muinean gatazkak eta interpretazio desberdinen arteko elkarreraginak duten garrantzia azpimarratzera etorri da, besteak beste, *Nations as Zones of Conflict* (Hutchinson 2005) lanean.
3. Leerssenena da *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe* (ERNIE) proiektua (<https://ernie.uva.nl>), Europako pizkunde desberdinak bildu eta euren arteko elkarreragina aztertu nahi duena.
4. Nazionalismoaren teorioren sailkapen gehienek aitortzen diote korronte modernistari 60ko eta 90eko hamarkaden artean eragin nabarmena izan zuela (Smith 1998, Özkirimli 2010). Korronte horrek nazionalismoa modernitatearen ondorio zela defendatzen zuen, aro historikoaren ezaugarriek (kapitalismoa, industrialismoa) ordura arteko antolera soziopolitikoa irauli eta nazio-estatuaren eredua eskatzen zutela argudiatuz. Ondorioz, korronte modernistan, nazionalismoa aztertzeke modurik ohikoena estatu modernoak, nazio-estatuak, nola eta zergatik eraiki zen bilatzea izango da.
5. Eztabaida akademikoetan, tradizio anglosaxoian batez ere, 'nazio' hitzak ia zuzenean nazio-estatu adierazten baitu, nazio klasikoa –ohiturak, hizkuntzak, jatorri komunak... eta abarrek ezaugarritua– etnizitatearen esparrura lerratu ohi da.
6. Urte batzuk beranduago aktiboki egingo du beretzat arrazoimenaren ukoa dakarren «joera postmodernoaren» aurka (Gellner 1992). Hain justu, eztabaida hori Azurmendik termino oso antzekoetan aztertu du, Finkielkrauten testu baten aitzakian (J. Azurmendi 1999a: 117-205), «postmodernitatearen» kritikaren atzean arrazoimen absolutuaren nostalgia ezkatzen duela adieraziz.
7. Azurmendiren ikuspegi horrek lotura zuzena du 70eko hamarkadan biologiaren filosofian sortu zen proposamen teoriko batekin. Humberto Maturanak eta Francisco Varelak bizitza autopoiesi legez ulertzea proposatu zuten, autonomia biologikoaren auzia mahai gainean jarri. Arantza Etxeberriak eta Alvaro Morenok honakoa ondorioztatzen dute ikuspegi berri horretatik: «Modernitateak uste izan bazuen autonomia arrazoitzeko giza gaitasunaren ondorio desiratua zela, egungo naturalismoa arrazoimena bera (kognizio oinarritzakoa edo fenome-

- no bizidunen gisako beste fenomeno batzuekin batera) sistema naturalen autonomiaren adierazpen moduan ulertzen saiatzen da. Interesa lerratzen da, horrenbestez, autonomiatik eratorzen diren ekintzetatik gaitasun hori eragiteko prozesuetara, horien posibilitate baldintzeta-
ra» (Etxeberría eta Moreno 2007: 35). Ikuspegi horrek Azurmendiren gizaberearekin zenbaterainoko lotura duen ikertu beharreko bidea da oraindik, baina ikuspegi antzekotasuna bistakoa da.
8. Hori jakinda, grazia ere egiten du, kasualitatez bezala, Herderren planteamendu izpiritualista esentzialismoarekin lotzeko joera okerraz Azurmendik testutxo bat daukala ikusteak (J. Azurmendi 1992a).
 9. Tesi osteko atsedendian, Stefan Zweigen memoriak irakurtzen topatu dut horren adibide ederra, autoreak James Joyceri jartzen dizkion hitzetan: «Nahiko nuke hizkuntza bat beste hizkuntza guztien gainetik legokeena, hizkuntza bat gainontzeko guztiak zerbitzatuko luketena. Ezin dut ingelesez nire burua guztiz aditzera eman tradizio batean sartu gabe» (Zweig 2001: 350; nire itzulpena).
 10. XVIII.-XIX. mende bitarteko Alemanian, Goethek antzerkiari berebiziko garrantzia ematen ziola azalduko du ederki, artean irrati eta telebistatik ezean, bateratzeko bidean zen hizkuntza alemanaren ahoskera zabaltzeko (J. Azurmendi 1999b). Harrezkero, hedabideen modernizazioarekin, kontua konplexuago bihurtu da, baina kultura birsortzearen proiektuak bere horretan dirau.
 11. Polemikaren inguruko guztia Jakinen webgunean aurki daiteke (www.jakin.eus/gogoeta/dossierrak/zergatik-eta-zertarako-euskaldun/52).

Bibliografia

- Azurmendi, Haritz (2019a): 'Historiaren kontzeptua nazionaren paradigma modernoan. Gellner eta Hobsbawmen kasuak', in *Actas del X Congreso Vasco de Sociología y Ciencia Política / Sociedades en constante cambio: realidad social y reto científico*, Bilbo, EHU, 139-154 (<http://hdl.handle.net/10810/32968>).
- (2019b): *Joxe Azurmendiren nazioa Nazionalismo Ikerketen argitan. Abertzaletasun kulturalaren defentsa Euskal Herri garaikidean*. Dokto-
re tesia. UPV/EHU (https://addi.ehu.es/bitstream/handle/10810/35283/TESIS_AZURMENDI_ARRUE_HARITZ.pdf?sequence=1&isAllowed=y).

- Azurmendi, Joxe (1991): *Gizaberearen bakeak eta gerrak*, Donostia, Elkar.
- (1992a): 'Esencia y esencialismo: análisis de un concepto. Notas para una relectura de Herder', in Xabier Palacios (arg.): *Ética y nacionalismo*, Gasteiz, Instituto de Estudios sobre Nacionalismos Comparados, 163-220.
- (1992b): *Espainolak eta euskaldunak*, Donostia, Elkar.
- (1998): *Teknikaren meditazioa*, Donostia, Kutxa Fundazioa.
- (1999a): *Euskal Herria krisian*, Donostia, Elkar.
- (1999b): 'Goethe: literatura nazional unibertsala', *Jakin* 111, 63-99.
- (2007a): *Humboldt. Hizkuntza eta pentsamendua*, Bilbo, Udako Euskal Unibertsitatea.
- (2007b): *Volkgeist - Herri gogo. Ilustraziotik nazismora*, Donostia, Elkar.
- (2016): *Gizabere kooperatiboaz*, Donostia, Jakin.
- (2017): *Hizkuntza, nazioa, estatua*, Donostia, Elkar.
- Billig, Michael (1995): *Banal Nationalism*, Londres, SAGE Publications.
- Brubaker, Rogers (2004): *Ethnicity Without Groups*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Etxeberría, Arantza; Moreno, Alvaro Julian (2007): 'La idea de autonomía en la biología', *Logos. Anales del Seminario de Metafísica* 40, 21-37.
- Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*, Ithaca, New York, Cornell University Press.
- (1992): *Postmodernism, Reason and Religion*, Londres, New York, Routledge.
- Hale, Henry E. (2008): *The Foundations of Ethnic Politics. Separatism of States and Nations in Eurasia and the World*, Cambridge, New York, Cambridge University Press.
- Hobsbawm, Eric J. (1992): *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hroch, Miroslav (2000): *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, itzul. Ben Fowkes, New York, New York, Columbia University Press.
- Hutchinson, John (1987): *The Dynamics of Cultural Nationalism. The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*, Londres, Boston, Unwin Hyman.
- (1999): 'Re-Interpreting Cultural Nationalism', *Australian Journal of Politics and History* 45/3, 392-409.
- (2005): *Nations as Zones of Conflict*, Londres, SAGE Publications.
- Iturriotz, Ander (2010): 'Zergatik Azurmendi?', *Hegats* 45, 9-17.
- Leerssen, Joep (2006): 'Nationalism and the Cultivation of Culture', *Nations and Nationalism* 12/4, 559-578.

- Máiz, Ramón (2010): 'La hazaña de la razón: la exclusión fundacional de las emociones en la teoría política moderna', *Revista de Estudios Políticos* 149, 11-45.
- Özkirimli, Umut (2010): *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, Hampshire, New York, Palgrave Macmillan.
- Smith, Anthony D. (1998): *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Londres, New York, Routledge.
- Yuval-Davis, Nira (1997): *Gender & Nation*, Londres, Thousand Oaks, Kalifornia, SAGE Publications.
- Zweig, Stefan (2001): *El mundo de ayer. Memorias de un europeo*, itzul. Joan Fontcuberta eta Agata Orzeszek, Bartzelona, Acantilado.